

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/111800>

Please be advised that this information was generated on 2019-02-23 and may be subject to change.

– Jeanine Hennis-Plasschaert en Marcel Wissenburg –

Er worden veelvuldig discussies gevoerd over de verhouding tussen het liberalisme en religie. Steeds meer liberalen lijken daarbij te pleiten voor het terugdringen van religie naar de private levenssfeer. VVD-Tweede Kamerlid Jeanine Hennis-Plasschaert en filosoof Marcel Wissenburg staan in onderstaande bijdrage stil bij deze ontwikkeling en vragen zich af of het liberalisme niet doorslaat in ‘het herdefiniëren van de relatie tussen staat en kerk’.

Enige maanden geleden deed de vergoeding van ‘homotherapie’ of ‘homohealing’ bij de orthodox-christelijke stichting Different nogal wat stof opwaaien – ook VVD-minister Edith Schippers nam er openlijk afstand van. Het ongeloof over en verzet tegen homohealing staat niet alleen. Er zijn de laatste tijd nogal wat religieuze praktijken onder politiek vuur gekomen: denk aan het boekverbod, het ambtsgebed bij opening van raadsvergaderingen, de bede in de troonrede, het steeds harder knagen aan het bijzonder onderwijs en religieuze feestdagen, de poging het verbod op godslastering op te heffen, enzovoort. Opmerkelijk is dat de VVD daarin vaak pleit voor regulering en voor terugdringing van religie uit de openbaarheid. Vanuit een gematigd, klassiek-liberaal perspectief kan deze houding als intolerant en partijdig overkomen. Slaat het liberalisme niet langzaam door in het herdefiniëren van de relatie tussen staat en kerk/sjoel/moskee?

Het is waar dat de verhouding tussen liberalisme en religie aan heroverweging toe is – maar die heroverweging hoeft ons niet noodzakelijk de richting op te sturen van een heruitvinden van de status aparte van religie. Op het oog lijkt het dat de liberale vrijheid van religie impliceert dat religie haar eigen soevereine sfeer dient te hebben, beschermd tegen inmenging van intolerante betweters van buitenaf. Maar waarom religie beschermen en, pakweg, house muziek niet?

We willen in dit artikel een alternatieve lezing van tolerantie schetsen, een die misschien meer van deze tijd is, en zeker liberaler, dan de traditionele houding. In plaats van de bescherming van religie tegen a- en anti-religieuze posities, een uitzonderingspositie die juist andere visies op het goede leven blijkt te discrimineren, verdedigen wij een aan John Stuart Mill ontleend begrip van tolerantie, waarin religie geen voorkeursbehandeling krijgt ten opzichte van andere zingevende activiteiten – waarin religie echt een privézaak is geworden. Maar voor we dat doen verdient natuurlijk de klassieke visie op

religieuze tolerantie een eerlijke kans.

Klassieke tolerantie en de Schotse Verlichting^A

Veel van de wegbereiders van het klassieke liberalisme waren deel van een stroming die als de Schotse Verlichting bekend werd: Hutchinson, Smith, Hume. Recent heeft Jonathan Israel ze omgedoopt tot vertegenwoordigers van de ‘gematigde Verlichting’, tegenvoeters van de radicale Verlichting van Rousseau en daarvoor – ook een oerliberaal – onze eigen Spinoza.¹ De Schotse Verlichting definieerde de liberale visie op religie en – direct daaraan verbonden – tolerantie van de achttiende tot ver in de twintigste eeuw.

Voor deze gematigde Verlichters was individuele vrijheid de mens niet alleen aangeboren, het was ook een recht en (want) een plicht. Vrijheid is een noodzakelijke voorwaarde om tussen goed en kwaad te kunnen kiezen, om een moreel wezen te kunnen zijn en geen automaat of wild dier. Godsdienst kan helpen in het maken van die keuze, en – net als bij Spinoza – datzelfde geldt voor vrijheid van pers en opinie, en voor een zich op zo groot mogelijke afstand houdende overheid. De eerste Nederlandse Grondwet, de Staatregering van de Bataafse Republiek van 1798, drukt dat in artikel 8 zo uit: ‘De eerbiedige erkenning van een Albestuurend Overpezen versterkt de banden der maatschappij, en blijft iederen Burger ten duursten aanbevolen.’ Radicale Verlichters waren stukken sceptischer over de positieve rol van (vooral georganiseerde) religie en over de noodzaak van de hypothese God. Dat wordt mooi geïllustreerd door de gevleugelde woorden van Laplace, door Napoleon gevraagd waar God in zijn

A Wij maken in deze paragraaf, met zeer veel dank en respect, gebruik van een nog ongepubliceerd stuk van dr. Hans van de Breevaart en drs. Arjan Deij CISSP, die een uitgebreider en veel subtieler visie op (en verdediging van) klassiek-liberale tolerantie ontwikkelen. We hopen dat dit stuk in een latere editie van *Liberaal Reveil* nog gepubliceerd wordt.

kosmologie was gebleven: 'Sire, je n'ai pas eu besoin de cette hypothèse.'

De politieke implicatie van de hoge waardering voor religie in de gematigde Verlichting is dat de overheid scrupuleus onpartijdig dient te zijn, dus ook geen enkel *engagement* met specifieke godsdiensten of dogma's mag tonen. Voor niet-verplichtende, niet-uitdagende verwijzingen naar religie en de voordelen van religie blijft wel plaats: in september Gods zegen vragen voor het kabinetsbeleid, een randschrift op de munt, de bescherming van reproductie van religieus bewustzijn via het onderwijs – dit alles past in een gematigde, klassiek-liberale opvatting van religieuze tolerantie. Twee heren kan men echter niet dienen. Het dragen van religieuze kleding of symbolen door overheidsdienaren, of de overheid en haar gebouwen op enige andere wijze 'in te zetten' om een religie uit te dragen, stuit de klassieke liberaal tegen de borst. De betweter uithangen of uit lijken te hangen, op welke wijze dan ook – dat behoort niet tot de taak van de overheid.

Homohealing

Toen enige maanden geleden gemeld werd dat de stichting Different een therapie tegen homoseksualiteit aanbood, vergoed uit de basisverzekering, was Den Haag te klein. Dat homoseksualiteit een ziekte of gebrek was, dat het genezen moest worden, sterker, dat het genezen kon worden, en dat uiteindelijk met overheidsdwang ingezameld geld gebruikt werd om wat de Heere een gruwel zou zijn, te bestrijden – dat alles leidde tot een felle polemiek waarin menig verwijt aan het adres van orthodoxe christenen kon worden gelezen als minachting en intolerantie. En ja, de VVD stond ook vooraan: minister Schippers kondigde aan dat, als homohealing inderdaad in het basispakket bleek te zitten, het er terstond uit moest – 'niet van deze tijd', luidde het oordeel.

Op het eerste, altijd snel bedrogen, oog is de commotie rond in het basispakket vergoede homotherapie niet de beste illustratie van het vermoeden dat hedendaagse liberalen al te minachtend en intolerant reageren op religieuze praktijken. Immers, de commotie ging in de eerste plaats over de vraag of homohealing uit de publieke ruif (het basispakket) gefinancierd werd en mocht worden, terwijl het een praktijk betreft waarvoor geen *medische* grond bestaat, een praktijk die in feite met de kennis van vandaag moet worden aangeduid als kwakzalverij.

Op het tweede gezicht, en daar komen we in de buurt van het vermoeden van intolerantie, ging het ook om een *religieuze* praktijk die werd gebaseerd op een andere definitie van ziekte dan een puur me-

dische – eerder, kennelijk, een morele ziekte. Het moet eenieder natuurlijk vrij staan om een verre van zeldzame, breed geaccepteerde seksuele praktijk met de term ziekte aan te duiden, zoals men een olifant ook tafel mag noemen. Het staat eenieder eveneens vrij de zieke op te roepen zich te genezen, zolang de zieke daarin werkelijk vrij wordt gelaten, en het staat eenieder vrij een kuur aan te bieden. De grens van liberale verdraagzaamheid wordt pas bereikt wanneer voor een morele ziekte een onvrijwillige kuur wordt aangedragen (in strijd met artikel 1 van de Grondwet) of erger, wanneer opgeroepen wordt de zieke met een 'klassieke kuur' te bestrijden – zoals een enkele imam wel eens wil doen, of zoals Leviticus (20:13) bepleit: 'Zij dienen zonder mankeren ter dood gebracht te worden.'

Proreligieuze critici zien dat liberale tolerantie in de klem raakt wanneer zij vermoeden dat homohealing verworpen wordt, niet als kwakzalverij, maar als onwenselijk, ook door een overheid (en een VVD) die partij kiest, die haar normen en ethiek probeert op te leggen aan een religieuze minderheid. Echter, zo eenvoudig ligt de zaak niet. Ten eerste is tolerantie het respecteren van een niet-willekeurige overtuiging die men, met redenen omkleed, *verwerpt* – anders is enkel sprake van desinteresse en daarmee eigenlijk misschien zelfs van disrespect. Belangrijker, het veroordelen van homohealing, en daarmee het verwerpen van een religieus perspectief op homoseksualiteit en van religieuze definities van immoraliteit, is *minstens* zo respectabel als het verdedigen ervan.

Religie als dimensie van menselijke identiteit

Belangrijk is dat het klassieke begrip van tolerantie van de gematigde Verlichtingsdenkers een tweedeling en tegenstelling creëert: zij vragen evenveel respect voor religie als voor niet-religieuze levensbeschouwingen (naar we mogen veronderstellen humanisme en vrijmetselarij, vermoedelijk ook agnosticisme en atheïsme). Het is juist deze gedachte, dat de wereld verdeeld is tussen religieuzen en niet-religieuzen, die 'niet meer van deze tijd' is, of om preciezer te zijn, die getuigt van een – bij gebrek aan een neutraler omschrijving – egocentrische blikvernauwing.

Er was een tijd – inderdaad die van de 'gematigde' Verlichting maar ook al daarvoor, in Erasmus' dagen – waarin tolerantie in de publieke sfeer inhield dat elke levensbeschouwing of geloofsovertuiging getolereerd moest worden, vaak niet eens zozeer vanuit het bewustzijn dat geen enkel geloof de ultieme waarheid kon claimen of zich zelfs maar in de verte kon bewijzen, niet dus uit besef van feilbaarheid en menselijke nederigheid, maar uit puur prak-

tische overwegingen: (burger)oorlog was duurder. Het denken van die tijd werd treffend uitgedrukt door de filosoof en in zijn vrije tijd vorst Frederik de Grote 'daß jeder auf sein Façon selig werden soll.'

Het was deze opvatting van tolerantie in de publieke sfeer die het niet-religieuzen uiteindelijk mogelijk maakte zich in de openbaarheid te wagen zonder te hoeven vrezen, gestenigd of levend verbrand te worden: humanisten, deïsten en theïsten konden zich eindelijk vrijelijk uiten – zo vrij dat de balans op een zeker moment doorsloeg toen Robespierre de deïstische cultus van het Opperwezen dwingend oplegde (overigens is uitgerekend deïsme een uitvinding van de gematigde en niet van de radicale Verlichting).

Tegelijk echter blijft in deze periode de niet-religieuze mens gedefinieerd worden vanuit het religieus perspectief, als ware dat de standaard en alsof de andere partij onder een gemis gebukt gaat: a-theïst, a-gnost, a-moreel, a-sociaal. Religie wordt gezien als een definiërende dimensie van de mens: ofwel men heeft het (of minstens een beetje: een levensbeschouwing, een zingevend en identiteit vormend allesverklarend perspectief), of men heeft het niet. Opmerkelijk is dat de religieuze dimensie belangrijk is, dat het een punt van overheidszorg is, dat het expliciet vorm moet geven aan wetten en grondwetten en samenleving en wat dies meer zij – dat we, met andere woorden, *gedwongen* worden positie te kiezen, *gedwongen* worden onszelf te vragen of we religieus zijn of niet, en *gedwongen* worden te vragen of er een opperwezen en een hiernamaals is.

'Jenseits' van geloof en ongeloof: John Stuart Mill
Diversiteit in levensbeschouwingen respecteren, zelfs aanmoedigen, is tolerant – zeker – en het lijkt liberaal en onpartijdig, maar dat laatste is het dus echt niet. Dat wordt voor het eerst duidelijk in het werk van de liberale aartsvader John Stuart Mill (1806-1873), bijvoorbeeld in zijn essay 'On the utility of religion' uit 1874.² Dat essay baande de weg voor latere liberale denkers om menselijke 'visies op het goede leven' zó onpartijdig te karakteriseren dat de religiedimensie er niet meer noodzakelijk deel van uitmaakt. Het bekendste voorbeeld is John Rawls, die tolerantie zoekt voor 'plans of life' en 'redelijke doctrines', niet alleen religies; zelfs Robert Nozick adopteerde het begrip 'plan of life'. Andere bekende postreligieuze liberalen zijn Will Kymlicka, die lansens breekt voor culturele 'contexts of choice'; de klassiek-liberale Chandran Kukathas, die liberalisme ziet als een archipel voor levensvisies; en Brian Barry die Frederik de Grote verbeterde met de eis dat een liberale samenleving toelaat 'that each should go to

hell in his own way.'³

Mills perspectief op religie is op het oog *antireligieus* – dat is althans hoe de religieuze lezer het zal ervaren. Wie verder kijkt, ziet dat het een pleidooi is om een stap verder te zetten dan het a-religieuze begrijpen als een gemis. Mill zoekt het 'jenseits' van religie en a-religiositeit.

Mill betwijfelt of religie wel bijdraagt aan de morele ontwikkeling van de mens tot een liberaal (autonoom, vrij) wezen. Hij kan zich voorstellen dat religie soms nuttig kan zijn – 'morally useful without being intellectually sustainable'⁴ – maar enkel in 'bepaalde' landen en voor 'bepaalde' mensen: de onvolgroeide producten van onvolwassen (katholieke en islamitische) samenlevingen.⁵ Noodzakelijk is godsdienst niet – zeker niet om, zoals vanuit religieuze hoek vaak gezegd wordt, moreel houvast te bieden.

Any one who fairly and impartially considers the subject, will see reason to believe that those great effects on human conduct, which are commonly ascribed to motives derived directly from religion, have mostly for their proximate cause the influence of human opinion. Religion has been powerful not by its intrinsic force, but because it has wielded that additional and more mighty power.⁶

Religie, stelt Mill, zal in een vrije en volwassen samenleving eigenlijk overbodig zijn, irrelevant. Het gaat Mill er niet om religie te bestrijden – ieder mag nog steeds op eigen wijze richting hemel of hel gaan, of elke andere richting inslaan, of geen – maar om te laten zien dat ze geen functie meer heeft, geen nut. We hebben geen magie meer nodig om natuurwetten te begrijpen, we zullen ook geen religie meer nodig hebben, geen dreiging met hel en verdoemenis, om ons moreel te gedragen:

But because, when men were still savages, they would not have received either moral or scientific truths unless they had supposed them to be supernaturally imparted, does it follow that they would now give up moral truths any more than scientific, because they believed them to have no higher origin than wise and noble human hearts? Are not moral truths strong enough in their own evidence, at all events to retain the belief of mankind when once they have acquired it?⁷

Een dergelijke karakterisering en waardering van religie is onverenigbaar met een echte totale 'onderwerping' á la islam of diep orthodox christendom, omdat dat vraagt om de regelrechte verwerping van

alle kritische en zelfkritische faciliteiten. Tegelijk sluit Mill geloof en religie *an sich* niet uit – maar het is nu een puur persoonlijke kwestie geworden. De hele religiedimensie, de eis dat we ons positioneren op een spectrum van verschillende typen ongelooft tot verschillende soorten geloof, die dimensie is voor de publieke sfeer irrelevant geworden.

Religie als RPG

De consequentie van Mills niet a- maar postreligieuze denken is dat religie (of levensbeschouwing of antireligiositeit) wordt beschouwd als een bezigheid die, enerzijds, diepe betekenis kan geven aan het leven, definiërend kan zijn voor de persoon en zijn identiteit, vervulling en geluk kan schenken, normen en waarden voorschrijft. Anderzijds is religie dan in de publieke sfeer even belangrijk, even waardevol, even relevant, en even noodzakelijk om een identiteit te ontwikkelen, als – zeg – sport, postzegels verzamelen of deelname in online Role Playing Games (RPGs) als *Warhammer* en *Star Trek*. En dat is even slikken voor de religieuze mens – het kan de grenzen van het verdraagbare en zelfs die van het voorstelbare overschrijden.

Desalniettemin, een onpartijdige overheid en een tolerante publieke sfeer kunnen niet gebaseerd zijn op de vooronderstelling dat religie relevant moet zijn – dat het er niet toe doet wat je gelooft, zolang je maar iets gelooft, desnoods dat je niets gelooft. Een dergelijke vorm van religieuze tolerantie is juist ten diepste partijdig. Ze schrijft voor dat een leven niet waardig is geleefd te worden als daarin niet de vraag of er een God is, gesteld wordt.

Stel u een leven voor waarin nooit de vraag gesteld wordt of Gandalf (Lord of the Rings, red.) hét rolmodel voor de rentmeester is, of waarin nooit gevraagd wordt of Real Madrid beter is dan NEC, of waarin nooit getwist wordt over de vraag of zelfklevende zegels blasfemisch zijn – is zo'n leven waardeloos? Is het waardelozer dan een leven waarin de vraag naar bovennatuurlijke krachten nooit opkomt? Moet een liberale overheid en een tolerante publieke sfeer zelfs maar suggereren dat het ene leven waardevoller is dan het andere?

Postreligieuze tolerantie is tolerantie die religie op een lijn stelt met elke andere RPG waaraan de vrije en autonome mens zin en een identiteit kan ontnemen. Zulke tolerantie past niet zozeer beter bij het liberalisme omdat het meer 'van deze tijd' is – het is meer van deze tijd omdat het zo lang duurde om het juk van het verplicht over religie moeten denken, af te werpen.

Godslastering

En zo komen we bij een ander heet hangijzer uit de tijd van Rutte-I: de campagne om het verbod op godslastering uit het Wetboek van Strafrecht (artikel 147) te verwijderen. De VVD steunde die campagne aanvankelijk, en trok die steun net voor de val van het kabinet in. Moet dit uitgelegd worden als een tot inkeer komen, een terugkeer naar de proreligieuze, partijdige tolerantie van de achttiende eeuw? Niet noodzakelijk.

Het verbod op godslastering is symbolisch. Het is niet meer ingezet sinds Gerard Reve in 1966 op christelijke tenen stapte toen hij suggereerde dat hij gemeenschap zou hebben met God wanneer die in de gedaante van een ezel aan zijn deur zou komen. Pas na een lange procesgang werd Reve in 1968 definitief vrijgesproken. Sindsdien is artikel 147 een dode letter, en in die zin is het totaal onschadelijk.

Symbolische wetgeving is onschadelijk precies omdat en in zoverre ze symbolisch is – maar symbolische wetgeving heet tegelijk ook zo omdat er een symboolwerking van uitgaat, en in die zin is artikel 147 onschadelijk noch onschuldig. Het zegt dat men religieuzen op een bijzondere manier kan beledigen door God te lasteren, maar dat een postreligieuze mens zich niet beledigd mag voelen wanneer hem naar zijn godsdienst gevraagd wordt. Het zegt dat Nederland een religieus land is, waar andere overtuigingen als afwijkend en minder beschermwaardig gelden.

Vandaar dat we het verbod op godslastering wel kunnen tolereren – maar het moeten blijven verwerpen, en moeten opheffen zo gauw het kan.

Jeanine Hennis-Plasschaert is lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal voor de VVD.

Marcel Wissenburg is onder meer hoogleraar Politieke Theorie aan de Radboud Universiteit Nijmegen en redactielid van Liberaal Reveil.

Noten:

- 1) J. Israel, *Radical engagement*, Oxford, 2001; J. Israel, *Enlightenment contested*, Oxford, 2006.
- 2) J.S. Mill, 'On the utility of religion', in: J.S. Mill, *Collected Works X. Essays on ethics, religion and society*, Toronto, 1969 (1874).
- 3) Zie hiervoor: J.B. Rawls, *Political liberalism*, Cambridge, Massachusetts, 1993; W. Kymlicka, *Multicultural Citizenship*, Oxford, 1995; W. Kymlicka, *Politics in the vernacular*, Oxford, 2001; C. Kukathas, *The liberal archipelago*, Oxford, 2003; en B. Barry, *Culture and equality*, Cambridge, 2000.
- 4) Mill, 'On the utility of religion', p. 405.
- 5) Ibidem, p. 408.
- 6) Ibidem, p. 411.
- 7) Ibidem, p. 416.